PUNJAB POLICE • PSSSB • PUNJAB PCS • GOVERNMENT EXAMS

HOUSE OF ASPIRANTS

ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ

ਅਧਿਆਇ 4

ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ

Prepared by someone who has already achieved what you are preparing for.

WEBSITE
houseofaspirants.in

EDITION
October 2026

LANGUAGE
Punjabi

House of Aspirants

Punjab's bilingual exam-preparation platform

houseofaspirants.in

Welcome, Aspirant

Thank you for choosing **House of Aspirants**. These notes are written for every serious government-exam aspirant: **exam-oriented, easy to understand and free**.

> *"Prepared by someone who has already achieved what you are preparing for."*

HOW TO GET THE MOST FROM THESE NOTES

1 Read
Go through the chapter once and mark the points that are new to you.

2 Practise
Attempt this chapter's MCQ quiz on houseofaspirants.in.

3 Revise
Check previous year questions on the topic and revise your marked points.

Visit Our Website

- Bilingual notes: Punjabi & English
- Daily quiz & chapter-wise MCQs
- Monthly current affairs
- 10+ years of previous year papers
- Progress tracking

Scan to visit

www.houseofaspirants.in

Join Our Telegram Channel

- Latest notes, first
- Daily updates
- Exam notifications
- Weekly PDFs
- Live guidance sessions

Scan to join

t.me/HouseOfAspirant

Keep Learning. Keep Growing. Keep Achieving.

Team House of Aspirants

© 2026 House of Aspirants. These notes are for educational purposes only. Reproduction, redistribution or commercial use without permission is prohibited.

ਅਧਿਆਇ 4

ਮੁਦਰਾ (Money) ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Money Supply)

ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਰੂਪ, ਮਾਪ ਅਤੇ ਸਰੋਤ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ

- ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਅਰਥ
- ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਰੂਪ
- ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ
- ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤ
- ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ

ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਅਰਥ

ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ **ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ (Medium of Exchange) ਵਜੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ**, ਉਸ ਨੂੰ **ਮੁਦਰਾ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਰੂਪ

1. ਧਾਤੂ ਮੁਦਰਾ (Metallic Money)

ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਵਰਗੀ ਧਾਤ ਤੋਂ ਬਣੀ ਮੁਦਰਾ। ਇਹ **ਸਿੱਕਿਆਂ** ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ:

- **ਪੂਰੇ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ (Full Bodied Coins):** ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਅੰਕਿਤ ਮੁੱਲ (Face Value) = ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਧਾਤ ਦਾ ਮੁੱਲ। ਉਦਾਹਰਨ: ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ।
- **ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੁਦਰਾ (Token Money):** ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਅੰਕਿਤ ਮੁੱਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਧਾਤ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨਾਲੋਂ **ਵੱਧ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ **ਸਾਰੇ ਸਿੱਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੁਦਰਾ ਹਨ** (ਜਿਵੇਂ, ₹10 ਦਾ ਸਿੱਕਾ)।

2. ਕਾਗਜ਼ੀ ਮੁਦਰਾ (Paper Money)

ਕਾਗਜ਼ ਤੋਂ ਬਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨੋਟ, ਜੋ **ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ (Central Bank) ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ** ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ: ₹100 ਦਾ ਨੋਟ।

3. ਬੈਂਕ ਮੁਦਰਾ (Bank Money) (ਉਧਾਰ ਮੁਦਰਾ (Credit Money))

ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:

- **ਚੈੱਕ (Cheque):** ਗਾਹਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਕਮ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਿਰ ਨੂੰ ਦੇਵੇ।
- **ਵਟਾਂਦਰਾ ਬਿੱਲ (Bill of Exchange):** ਬਿੱਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ (Drawer) ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁਕਮ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਿੱਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (Drawee), ਕਿ ਉਹ ਬਿੱਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਿਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਕਮ ਦੇਵੇ।
- **ਡਰਾਫਟ (Draft):** ਬੈਂਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੈਂਕ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਚੈੱਕ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਗੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਕਮ ਡਰਾਫਟ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਮੁਦਰਾ (Legal Tender Money)

ਉਹ ਮੁਦਰਾ ਜੋ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ **ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ** । ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਨੋਟ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਮੁਦਰਾ ਹਨ ।

5. ਪਲਾਸਟਿਕ ਮੁਦਰਾ (Plastic Money)

ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡ (Credit Cards) ਅਤੇ ਸਮਾਰਟ ਕਾਰਡ (Smart Cards) ।

6. ਮਿਆਰੀ ਮੁਦਰਾ (Standard Money)

ਰੁਪਇਆ (Rupee) ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਿਆਰੀ ਮੁਦਰਾ ਹੈ ।

7. ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਰੂਪ (Near Money)

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਪਤੀਆਂ (Assets) ਜੋ **ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ**, ਜਿਵੇਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ (Deposits) ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬਾਂਡ (Government Bonds) ।

8. ਭਰੋਸੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੁਦਰਾ (Fiduciary Money)

- ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਇਸ **ਭਰੋਸੇ** ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।
- ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਮੁਦਰਾ (Fiat Money) ਦੇ ਉਲਟ, ਇਸ ਨੂੰ **ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਮੁਦਰਾ ਐਲਾਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ**, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।
- ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਮੁਦਰਾ ਦੇਵੇਗਾ ।
- ਉਦਾਹਰਨਾਂ: ਚੈੱਕ, ਬੈਂਕ ਨੋਟ, ਡਰਾਫਟ ।

9. ਵਸਤੂ ਮੁਦਰਾ (Commodity Money)

ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਦਾ **ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਮੁੱਲ (Intrinsic Value)** ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ । ਉਦਾਹਰਨਾਂ: ਨਮਕ, ਪਸ਼ੂ, ਰਤਨ, ਮਣਕੇ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ।

ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ

ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਮੁਦਰਾ ਸੰਪਤੀਆਂ (Monetary Assets) ਦੀ ਕੁੱਲ ਮਾਤਰਾ ਹੈ ।

- ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਉਹ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਨਿਵੇਸ਼ (Investment) ਅਤੇ ਬੱਚਤ (Saving) ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ।
- ਇਹ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕੇਤਕ (Economic Indicator) ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ **ਮਹਿੰਗਾਈ (Inflation), ਵਿਆਜ ਦਰਾਂ (Interest Rates)** ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਿਕ ਸਰਗਰਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਮਾਪ

ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ **ਤਰਲਤਾ (Liquidity)** ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ M0, M1, M2, M3, M4 ਵਰਗੇ ਕੁੱਲ ਮਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਮਾਪ	ਨਾਮ	ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ
M0	ਰਾਖਵੀਂ ਮੁਦਰਾ (Reserve Money) / ਉੱਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀ ਮੁਦਰਾ (High-Powered Money) / ਆਧਾਰ ਮੁਦਰਾ (Base Money) / ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ (Monetary Base)	ਚਲਣ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ (Currency) (ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਨੋਟ) + ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ (Commercial Banks) ਦੀਆਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰਕਮਾਂ (Reserves)
M1	**ਸੰਕੁਚਿਤ ਮੁਦਰਾ (Narrow Money)**	ਚਲਣ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ + ਮੰਗ 'ਤੇ ਕਢਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ (Demand Deposits) (M1 = C + D)
M2	**ਵਿਆਪਕ ਮੁਦਰਾ (Broad Money)**	M1 + ਬੱਚਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ (Savings Deposits) + ਮਿਆਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ (Time Deposits) + ਮੁਦਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਿਊਚੁਅਲ ਫੰਡ (Money Market Mutual Funds)
M3	ਵਿਆਪਕ ਮੁਦਰਾ	M2 + ਵੱਡੀਆਂ ਮਿਆਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਮੁਦਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਫੰਡ (Institutional Money Market Funds) ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ ਤਰਲ ਸੰਪਤੀਆਂ (Liquid Assets)
M4	ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਮਾਪ	M3 + ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ

ਯਾਦ ਰੱਖੋ

M1 = ਸੰਕੁਚਿਤ ਮੁਦਰਾ (ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰਲ) । **M3 = ਵਿਆਪਕ ਮੁਦਰਾ** । **M0 = ਉੱਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀ ਮੁਦਰਾ** ।

ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤ

ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ (RBI)

- RBI ਨੂੰ **ਮੁਦਰਾ ਨੋਟ (Currency Notes)** ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ।
- RBI ਮੁਦਰਾ ਦੀ **ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ** ਹੈ ।
- ਮੁਦਰਾ ਨੀਤੀ (Monetary Policy) ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ (ਵਿਆਜ ਦਰਾਂ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ (Open Market Operations), ਰਾਖਵੀਂ ਰਕਮ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ (Reserve Requirements)) ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ (Ministry of Finance)

ਇਹ ਸਿਰਫ਼ **₹1 ਦਾ ਨੋਟ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕੇ** ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕ

- ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕ **ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਮੁਦਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ**: ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੈਂਕ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ ।
- ਬੈਂਕ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ।
- ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗ 'ਤੇ ਕਢਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਮੁਦਰਾ ਨੂੰ **ਬੈਂਕ ਮੁਦਰਾ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ

ਕਾਰਕ	ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਦੀ ਨੀਤੀ	**ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ** (ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਭੂਤੀਆਂ (Government Securities) ਖਰੀਦਣਾ/ਵੇਚਣਾ) ਅਤੇ **ਰਾਖਵੀਂ ਰਕਮ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ** (ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)
ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ	**ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Lending Practices)** – ਬੈਂਕ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ
ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਸੰਦਾਂ	ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਵਿਆਜ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਕਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ **ਨਕਦੀ (Cash)** ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਸੰਦ
ਆਰਥਿਕ ਸਰਗਰਮੀ	**ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਗੇੜ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ (Velocity of Money)** – ਉਹ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਦਰਾ ਚਲਣ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ
ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ	**ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ (Government Spending)** ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਨੀਤੀ (Fiscal Policy), ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਪੈਸਾ ਜੁਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਵਿੱਤੀ ਨਵੀਨਤਾ (Financial Innovation)	ਨਵੇਂ ਵਿੱਤੀ ਉਤਪਾਦ ਅਤੇ ਸਾਧਨ

ਝਟਪਟ ਦੁਹਰਾਈ

1. ਮੁਦਰਾ = ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੁਦਰਾ ਹਨ (ਅੰਕਿਤ ਮੁੱਲ > ਧਾਤ ਦਾ ਮੁੱਲ)।
3. ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਮੁਦਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।
4. ਰੁਪਇਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਿਆਰੀ ਮੁਦਰਾ ਹੈ।
5. ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ ₹1 ਦਾ ਨੋਟ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ; RBI ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨੋਟ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. M0 = ਉੱਚ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀ ਮੁਦਰਾ; M1 = ਸੰਕੁਚਿਤ ਮੁਦਰਾ; M3 = ਵਿਆਪਕ ਮੁਦਰਾ।
7. ਵਪਾਰਕ ਬੈਂਕ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਮੁਦਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਬੈਂਕ ਮੁਦਰਾ)।
8. ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਦੀ ਨੀਤੀ, ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਕਰਜ਼ੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ, ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਗੇੜ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।